

OCHRONA I KONSERWACJA RUIN - PRZEMIANY METOD NA PRZYKŁADZIE MAZOWSZA

Protection and preservation of ruins - changes in the methods used in the Mazovian region

*Jakub Lewicki**

SUMMARY: The article presents the problem of preservation of the ruins of castles in Mazovia, discussing their fate and state of affairs and presenting the methods of protection used in the 20th century. Several groups can be distinguished among Mazovian castles. These are buildings in ruins (Ilza, Czersk, Brok), partially rebuilt (Liw, Ciechanowiec) and those that were reconstructed in a modified form and adapted to new functions (Gostynin, Pultusk and Szydłowiec).

Various preservation and conservation methods were used in the castles discussed. Most of the work done deviates from the rules of the English school for the preservation of ruins. The application of the pure principles of the English school for the preservation of ruins was sporadic (Ilza, partly Czersk, Brok). It was the result of working out own, local solutions,

not to follow English examples. More often, partial reconstruction of damaged castles was used (Liw), reconstruction with contemporary elements (Ciechanow, Pultusk) or completely unrestricted reconstruction (Gostynin), which resulted in the loss of the authenticity of castles or their ruins. A clear tendency observed in Mazovia was and are the unrestricted reconstruction of castles, which contributes to the loss of the authenticity of these monuments. However, the biggest drawback of the works are visible additions to the castle walls with new bricks of a different color and texture (eg the walls of the castle in Czersk).

KEYWORDS: Castles, reconstruction, ruins, the English school for the ruins' preservation, Ilza, Czersk, Ciechanów, Gostynin, Liw, Brok, Pultusk, Szydłowiec

W 1965 roku wykładowca Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej Andrzej Gruszecki opublikował artykuł na temat konserwacji ruin w Anglii¹. Był on efektem pobytu studialnego w Anglii i poznania angielskiej szkoły konserwacji ruin. Celem publikacji pracy było przedstawienie polskiemu czytelnikowi stosowanych w Anglii metod konserwacji ruin i rozpowszechnienie ich w Polsce. Od tego czasu rozpoczęła się popularyzacja w Polsce angielskiej szkoły konserwacji ruin. Przykładem modyfikacji angielskich rozwiązań był projekt ekspozycji pozostałości rozebranego wcześniej zamku ujazdowskiego², ale propozycje te nie zostały zastosowane. Najbardziej znanym przykładem działalności warszawskiego konserwatora i architekta Andrzeja Gruszeckiego była konserwacja ruin zamku w Ogrodzieńcu, którą

* Prof Jakub Lewicki, Department of Art History, Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw
<https://orcid.org/0000-0003-1766-659X>

¹ A. Gruszecki, *Konserwacja ruin w Anglii*, „Ochrona Zabytków”, R. XI, 1958, nr 3-4, s. 227-242.

² A. Gruszecki, *Opracowanie trwałej ruiny pałacu Ujazdowskiego w Warszawie*, „Ochrona Zabytków”, R. XX, 1967, nr 1, s. 3-18.

szczegółowo omówił³. Tekst ten stanowił część szerszej publikacji prezentującej modelowe rozwiązanie angielskiej szkoły konserwacji ruin. Metody te różnią się od tych, które stosowano przy konserwacji zamków mazowieckich. Dlatego też szerzej przedstawiono problematykę konserwacji ruin zamków na Mazowszu, omawiając prace przeprowadzone przy poszczególnych budowlach.

Wśród mazowieckich zamków wyróżnić można kilka grup. Są to budowle będące w stanie ruiny (Iłża, Czersk, Brok) częściowo odbudowane (Liw, Ciechanowiec) oraz te, które odtworzono w zmodyfikowanej formie i adaptowano do nowych funkcji (Gostynin, Pułtusk i Szydłowiec). Budowle te są zlokalizowane w odległych częściach województwa. Ich właściciele i użytkownicy borykają się z wieloma odmiennymi problemami, a ruiny zamków wymagają podjęcia pilnych prac konserwatorskich i popularyzacji. Kilka z nich odbudowano tracąc walory autentyczności. Poniżej przedstawiono ich losy i stan współczesny oraz zaprezentowano zastosowane metody ochrony w XX wieku oraz zmiany podejścia do ich konserwacji. Podstawą analizy stanowią będą najbardziej znane zabytki na Mazowszu - zamki w Ciechanowie, Czersku i Iłży, ale też i mniej znane budowle jak np. ruiny willi biskupów płockich w Broku.

Zamek w Iłży

Zamek znajduje się w południowej części województwa. Ruiny wpisane są do rejestru zabytków decyzją z dn. 24.03.1947 r. (nr rejestru A-23), decyzją z dn. 23.06.1967 (nr rejestru A-156) oraz decyzją z dn. 18.03.1981 (nr rejestru A-96). Dodatkowo w rejestrze zabytków znajduje się park na wzgórzu zamkowym (decyzja z dn. 24.03.1947, nr rej. A-23).

Iłża w okresie staropolskim była ośrodkiem administracyjnym i miejscem częstego pobytu biskupów krakowskich⁴. Zamek zbudowano na górującym nad miastem wzgórzu, a fundatorem był biskup Jan Grot (ok. 1340). Zamek często gościł kolejnych biskupów krakowskich i wielokrotnie był przebudowywany. Budowla składała się z wieży głównej i nieregularnej zabudowy mieszkalnej, która przylegała do średniowiecznego obwodu warownego. Tam też ulokowano pomieszczenia reprezentacyjno-mieszkalne. Poniżej znajdowały się zabudowania gospodarcze otoczone nowożytnymi fortyfikacjami, które tworzyły zamek niski⁵. Liczne przebudowy zamku i jego wnętrza nastąpiły w 2 połowie XVII i w XVIII wieku. W 1909 teren zamku został przekazany Towarzystwu Opieki nad Zabytkami Przeszłości, które od tej chwili prowadziło prace konserwatorskie. Wówczas wykonano pierwszą inwentaryzację ruin (rysunki murów, jak i fotografie). Jednak stan ruin stopniowo się pogarszał. W latach 50 wzmocniono konstrukcję wieży przez spięcie jej metalowymi klamrami. Od 1969 roku przez szereg kolejnych

³ A. Gruszecki, *Trwała ruina zamku ogrodzienieckiego - próba adaptacji angielskiej szkoły konserwacji ruin*, „Ochrona Zabytków”, R. XXX, 1977, nr 1-2, s. 31-44.

⁴ J. Lewicki, *Dzieje i architektura zamku w Iłży. Problematyka badawcza i konserwatorska* /w:/ *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego Województwa sandomierskiego*, red. Leszek Kajzer, Kielce 1997, s. 57-83. Por. *Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej*, red. Dariusz Kalina, Radosław Kubicki, Kielce-Iłża 2011.

⁵ J. Lewicki, *Dzieje i architektura...*, s. 60-62.

lat (1969-1978) kompleksowe badania archeologiczno-historyczne prowadził zespół architektów z Politechniki Wrocławskiej pod kierunkiem Stanisława Medekszy. Ich efektem było wykonanie projektów zabezpieczenia ruin zamkowych. Wówczas też zaprojektowano ścieżki i schody umożliwiające zwiedzanie ruin. Kilkakrotnie odgruzowano ruiny zamku górnego, zabezpieczano też koronę murów. W latach 1990-1993 kontynuowano prace porządkowe przy odgruzowywaniu ruin zamku górnego⁶. W 1995 roku powstał projekt zabezpieczenia i adaptacji wieży zamkowej do potrzeb turystycznych wraz z projektem zabezpieczenia ruin i ich zagospodarowania autorstwa prof. Andrzeja Kadłuczki z Politechniki Krakowskiej, który został częściowo zrealizowany. Zakładał on nakrycie wieży w formie lekkiej parasolowej konstrukcji. W 1997 roku opracowano *Program ochrony i zagospodarowania zespołu zamkowego w Iłży* (w ramach Programu MKiSz „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej”), który był realizowany przez Urząd Miasta Iłża w latach 2003-2004. Wówczas zespół osób bezrobotnych zatrudnionych w ramach prac interwencyjnych odgruzował ruiny zamku i wykonał zabezpieczające prace murarskie na koronach reliktyw murów. Odślonięto wówczas renesansowy bruk na dziedzińcu zamku. W 2009 roku przeprowadzono badania archeologiczno-architektoniczne, połączone z odgruzowaniem pomieszczeń po stronie południowej dziedzińca. Objęły one m. in. cztery pomieszczenia południowego skrzydła zamku do południowo-zachodniego narożnika. Pierwsze z nich znajduje się przy wieży po stronie zachodniej, pozostałe łączą się z nim amfiladowo wzdłuż południowego muru obwodowego. W trzecim pomieszczeniu odsłonięto kamienną cembrowinę studni zamkowej. Kolejną kompleksową koncepcję zabezpieczenia i ekspozycji ruin opracował zespół prof. Jana Salma z Politechniki Łódzkiej, ale nie został on zrealizowany. Był to ostatni całościowy projekt konserwacji i zabezpieczenia murów zamku, który mimo zatwierdzenia, został zarzucony i zrealizowano tylko kilka zmienionych elementów pierwotnej koncepcji prof. Jana Salma. Po 2012 roku odtworzono fragment muru obwodowego zamku górnego, a przylegające doń pomieszczenia zamkowe pokryto dachem z gontu, co stanowiło modyfikację projektu arch. Jana Salma. W 2015 roku przeprowadzono badania archeologiczne (*Iłża. Zamek górny. 2015 rok. Dokumentacja z odgruzowania i badań archeologicznych*, red. dr Z. Lechowicz, zespół: mgr M. Jerzmanowski, mgr G. Barczyk, mgr J. Marciniak-Barczyk; *Zamek górny w Iłży. Badania 2015 rok. Ruchomy materiał zabytkowy. Dokumentacja*), które objęły wieżę bramną i pomieszczenia w skrzydle zachodnim (nad piwnicami) oraz zagruzowane pomieszczenia w skrzydle północnym i fragment północny dziedzińca, gdzie odkryto starszą zabudowę. Badaniami w 2009 i 2015 roku kierował dr Zbigniew Lechowicz, a konsultował je prof. Leszek Kajzer. Przy pracach przyjęto założenia, że eksplorację i odgruzowanie zakończone zostanie na oryginalnych poziomach użytkowych. W 2016 roku wykonano nowy projekt prac na zamku (*Wykonanie robót budowlanych dotyczących zabezpieczenia pozostałości murów zamku górnego w części północnej*, dr inż. arch. Tomasz Grzelakowski, mgr inż. arch. Radosław Czekalski, czerwiec 2016), który zakładał m. in. wykonanie żelbetonowych tarasów widokowych na murach zamku opartych na obniżonej i wyrównanej koronie murów. Projekt ten zatwierdziła Delegatura w Radomiu MWKZ. W miesiącu maju i czerwcu 2018 r. odsłonięto poziomy użytkowe w czterech

⁶ Opis prac według sprawozdań i dokumentacji konserwatorskich w Archiwum Delegatury w Radomiu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie.

pomieszczeniach skrzydła północnego i w pomieszczeniu dawnej kuchni (*Materiały z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego na zamku górnym w Iłży woj. mazowieckie w miesiącach maj-lipiec 2018*). W lipcu i sierpniu 2018 roku stwierdzono, że zatwierdzony projekt stanowi zagrożenie dla ruin zamku, co spowodowało wstrzymanie prac przez MWKZ. Zlecona opinia wykazała też poważne niebezpieczeństwa związane z realizacją dalszych prac dla ruin zamku (dr Marcin Górski, *Opinia w zakresie wpływu realizacji badań konserwatorskich na inwestycję obejmującą wykonanie robót budowlanych dotyczących zabezpieczenia pozostałości murów zamku górnego w części północnej*, Warszawa 2018).

Zamek w Iłży wymaga obecnie poważnych zabezpieczeń konstrukcji murów jak i podjęcia decyzji o dalszych pracach związanych z udostępnieniem i ekspozycją ruin, które nie naruszają substancji zabytkowej.

1A

1B

Ryc. 1 A, B Zamek górny w Iłży, stan w 2012 roku, Fot. J. Lewicki

Ryc. 2 A Mury zamku górnego w Iłży, stan w 2018 roku, Fot. J. Lewicki

Ryc. 2 B Mury zamku górnego w Iłży, stan w 2018 roku, Fot. J. Lewicki

Zamek w Czersku

Zamek znajduje się w południowej części województwa. Ruiny wpisane są do rejestru zabytków decyzją z dn. 25.01.1958 r. (nr rejestru A-1009/116). Do dzisiaj czytelne są dwie cylindryczne wieże (południowa i zachodnia), wieża bramna, północne i zachodnie mury zamkowe oraz fragmenty zabudowy dziedzińca. Zamek powstał na przełomie XIV i XV wieku⁷. Zamek był kilkakrotnie przebudowywany. Jeszcze po połowie XVIII wieku dokonywano napraw zamku (1762). W 1904 roku ruiny zamku zostały przekazane na własność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. W latach 1907-1911 TOnZP przeprowadziło prace konserwatorskie na zamku, którymi kierował architekt i konserwator Kazimierz Skórewicz. Ich celem było zabezpieczenie murów zamku. W okresie międzywojennym w 1927 roku Antonii Karczewski przeprowadził badania archeologiczne, a architekt Jan Łukasik kierował pracami konserwatorskimi przy wieży bramnej. Kolejne badania kilkakrotnie prowadzono w okresie międzywojennym, które już na początku lat 60 XX wieku pozwoliły ustalić chronologię zabytku. Była ona korygowana w późniejszym okresie. Wówczas też kilkakrotnie przeprowadzono prace zabezpieczające mury, jak i przelicowano fragmenty ścian nową cegłą⁸. W 2011 roku przeprowadzono remont drogi prowadzącej na zamek. W 2012 i 2013 roku przeprowadzono konserwację murów zamku oraz wieży południowej i zachodniej. Jednak mimo tych prac, stan murów stopniowo się pogarsza. Dowodem tego są uszkodzenia murów, jakie nastąpiły w 2015 i 2018 roku (odspojenia fragmentów lica murów zamku).

Zamek pozostaje w formie trwałej ruiny udostępnionej do zwiedzania. Fragmenty murów są przemurowane cegłą o odróżniającej się barwie i fakturze, mimo zbliżonych wymiarów do cegły gotyckiej. Korona murów została zabezpieczona i przelicowana nową cegłą. Dziedziniec zamku i otoczenie murów porasta trawa. W najbliższych latach konieczne są duże prace zabezpieczające mury, jak i je wzmacniające. Budowla pozostaje w stanie trwałej ruiny, jednak największym kontrastem są widoczne uzupełnienia murów zamku nową cegłą o odmiennym kolorze i fakturze. Ruiny zamku wymagają prac, które zabezpieczą mury budowli i które ostatecznie ukształtują jego udostępnienie i ekspozycję ruin nie naruszając substancji zabytkowej.

⁷ A. Karczewski, *Czersk*, Warszawa 1939; T. Zagrodzki, *Czersk. Zamek i miasto historyczne*, Warszawa 1988, s. 128-135; B. Guetquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 132-134; *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko i M. Arszyński, Warszawa 1995, T. 2, *Katalog zabytków*, s. 51-52, 304, 371; T. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. nauk L. Kajzer, Warszawa 2012, s. 140-143; *Czersk Wzgórze Zamkowe Badania 1974-1983*, P. Urbańczyk (red.), Warszawa 2016.

⁸ Opis prac według sprawozdań i dokumentacji konserwatorskich w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie.

Ryc. 3 A Zamek w Czersku, widok ogólny, stan w 2017 roku, Fot. J. Lewicki

Ryc. 3 B Zamek w Czersku, widok ogólny, stan w 2017 roku, Fot. J. Lewicki

4A

4B

Ryc. 4 A Zamek w Czersku, przykłady ekspozycji murów, wnętrze wieży, stan w 2017 roku,
Fot. J. Lewicki

Ryc. 4 B Zamek w Czersku, przykłady ekspozycji murów, korona murów stan w 2017 roku,
Fot. J. Lewicki

Zamek w Ciechanowie

Zamek Książąt Mazowieckich w Ciechanowie znajduje się w północnej części województwa. Ruiny wpisane są do rejestru zabytków decyzją z dn. 6.08.1959 (nr rejestru A-85). Do dzisiaj czytelne są dwie narożne cylindryczne wieże ze śladami nadbudowy (wschodnia i zachodnia), które niegdyś flankowały wjazd do zamku i mury zamkowe oraz fragmenty zabudowy. Budowla powstała na przełomie XIV i XV wieku i była wielokrotnie przebudowywana⁹. Pierwsze znaczące prace konserwatorskie prowadziło Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości na początku XX wieku. Wówczas zabezpieczono ruiny zamku, a w 1909 roku nadbudowano koronę murów i naprawiono pęknięcia murów. Prace prowadzili Stefan Szyller oraz Kazimierz Skórewicz. W latach 50 XX wieku rozpoczęto badania archeologiczno-architektoniczne, które kontynuowano w latach 1977-1988 i w 2003-2008¹⁰.

Prace konserwatorskie murów prowadzono ostatnio od 2000 roku. Dotyczyły one m. in. mury kurtyny wschodniej, które objęły uzupełnienie ubytków cegłą o zbliżonych wymiarach do cegły gotyckiej i wykonanie spoinowania. W 2003 roku wyrównano dziedziniec zamkowy żwirem płukanym i wykonano scenę ponad przyziemiem Domu Wielkiego. Wówczas też podjęto prace remontowe przy piwnicy Domu Wielkiego wykonując nową izolację i naprawiając zniszczone fragmenty muru z zachowaniem układu cegieł. Kolejne prace wykonano w latach 2006-2015. Określono je jako rewitalizację Zamku Książąt Mazowieckich, która objęła budowę

⁹ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 127-128; A. K. F. Wołosz, *Zamek w Ciechanowie*, Ciechanów, 1991; *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko i M. Arszyński, Warszawa 1995, T. 2, *Katalog zabytków*, s. 49-50, 303, 369; *Zamek Książąt Mazowieckich w Ciechanowie. Wczoraj - Dziś - Jutro*, red. M. J. Piotrowski, Ciechanów 2006; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. nauk L. Kajzer, Warszawa 2012, s. 132-134.

¹⁰ Opis prac według pisemnych sprawozdań w Archiwum Delegatury w Ciechanowie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie.

budynku Domu Małego wraz z infrastrukturą i przebudową dziedzińca (*Rewitalizacja Zamku Książąt Mazowieckich w Ciechanowie. Projekt budowlany*, Pracownia Projektowa Kleczkowski-Architekt: M. Kleczkowski, M. Hajdul, M. Bubik, M. Krzywkowska, 2006). W 2012 roku prowadzono prace konserwatorskie we wnętrzach obu wież. Rok później przeprowadzono prace konserwatorskie przy murach zewnętrznych kurtyny północnej i fragmentach kurtyny wschodniej i zachodniej (*Projekt prac konserwatorskich muru historycznego w obrębie Domu Dużego*, Pracownia Projektowa Kleczkowski-Architekt: M. Kleczkowski, J. Łukaszewicz, M. Bubik, 2012). Kontynuowano je w 2014 roku rozszerzając na mury kurtyny północnej i fragmenty kurtyny wschodniej i zachodniej (*Projekt prac konserwatorskich muru historycznego w obrębie Domu Dużego*, Pracownia Projektowa Kleczkowski-Architekt: M. Kleczkowski, J. Łukaszewicz, M. Bubik, 2012). W 2015 roku przeprowadzono prace konserwatorskie w obrębie relikwów Domu Wielkiego (*Dokumentacja konserwatorska stanu zachowania Zamku Książąt Mazowieckich wraz z projektem konserwatorskim – relikty murów w obrębie Domu Dużego – kontynuacja prac*, J. W. Łukaszewicz, 2015). W 2015 roku przeprowadzono mechaniczne usunięcie wtórnych przemurowań oraz oblicowania murów zrekonstruowanych piwnic Domu Wielkiego oraz konserwację relikwów Domu Wielkiego (dezynfekcję powierzchni muru, usunięcie wszystkich zapraw cementowych i cementowo-wapiennych, oczyszczenie powierzchni muru, ustabilizowanie spękań muru oraz odspojeń, odsolenie zasolonych fragmentów, wzmocnienie oryginalnych cegieł, uzupełnienie ubytków w ceglach i w zaprawach oraz spinowanie muru i częściowe przemurowanie korony murów).

Wśród wymienionych prac najwięcej kontrowersji wzbudziła odbudowa Domu Małego w formie przeszklonego, nowoczesnego budynku o konstrukcji żelbetonowej. Była ona wynikiem kompromisu i była dyskutowana na radach i komisjach konserwatorskich: Wojewódzkiej i Radzie przy Generalnym Konserwatorze Zabytków. Realizację tego projektu poprzedziły dwie sprzeczne koncepcje rewitalizacji zamku: historyzująca rekonstrukcja i kompleksowa współczesna odbudowa. Mimo to wykonane prace budzą kontrowersje¹¹. Uważa się też, że obniżyły one wartość zabytkową zamku, jako zachowanej oryginalnej trwałej ruiny.

¹¹ G. Kęsik, *Spór o rewitalizację zamku w Ciechanowie*, Ciechanów 2011; M. L. Lewicka *Konserwatorski problem „rewaloryzacji” zamku w Ciechanowie* [w:] *Ochrona zabytków architektury obrotowej. Teoria a praktyka*, Lublin - Warszawa 2008, s. 184-203.

Ryc. 5 Zamek w Ciechanowie, widok ogólny, stan w 2012 roku, Fot. J. Lewicki

Zamek w Gostyninie

Zamek znajduje się w północnej części województwa. Zespół zamkowy w Gostyninie wraz z pozostałościami murów zamkowych i kaplicą z basztą wpisany jest do rejestru zabytków decyzją z dn. 23.03.1962 (nr rejestru A-419/62i 87/419/62 W). Zamek powstał w końcu XIV wieku, potem był kilkakrotnie przebudowany¹². Do niedawna były zachowane niewielkie relikty zamku, część z nich była związana z murami stojącego na tym terenie kościoła ewangelickiego wzniesionego w latach 1824-30 według projektu Hilarego Szpilowskiego.

Na początku lat 80. XX wieku przeprowadzono badania architektoniczne zabudowań poewangelickich oraz wykonano studium historyczne zamku¹³. Wiązało się to z planowaną adaptacją zabudowy wzgórza na potrzeby firmy POLAM. Prace były prowadzone przez Henryka Siudera i K. Kamińskiego w latach 1981-1982. Równocześnie prowadzono badania archeologiczne nadzorowane przez A. Wójcika w roku 1981 i 1983. Wyniki badań archeologicznych z lat 80. XX wieku umożliwiły rozpoznanie części dawnych murów zamku i ich fundamentów, co pozwoliło ustalić etapy rozwoju budowli i jej historię. Po zakończeniu badań nie podjęto planowanych

¹² B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 159; T. Wróblewski, *Archeologia o zamku w Gostyninie*, „Notatki Płockie”, 1990, nr 1-2 (142-143), s. 8-15; J. Pietrzak, *Zamek w Gostyninie, dzieje budowlane w świetle przekazów archiwalnych i badań terenowych*, „Rocznik Gostyniński”, T. III, Gostynin 2012, s. 9-44; L. Kajzer, S. Kołodziejki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. nauk L. Kajzer, Warszawa 2012, s. 194-195.

¹³ Opis prac według pisemnych sprawozdań i dokumentacji konserwatorskich w Archiwum Delegatury w Płocku Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie.

przekształceń zamku, które miały polegać na budowie zakładowego domu kultury przez Z.S.O. POLAM. Wzgórze pozostawiono, a stan reliktyw zamku systematycznie się pogarszał. W połowie lat 90. XX wieku zamek przejęło miasto, a pięć lat później władze Gostynina podjęły decyzję o jego odbudowie. W połowie roku 2000 powołano Fundację na rzecz Odbudowy Zamku Gostynińskiego. Ostatecznie zrealizowany projekt wiązał się z budową w latach 2007-2009 nowego budynku trzykondygnacyjnego z funkcją hotelarską, dwukondygnacyjnego budynku kuchni, parterowego holu i recepcji oraz dwupiętrowego budynku bramnego z przeznaczeniem muzealnym. Stało się tak, mimo bardzo skąpej ikonografii zamku (rysunek N. Odry z 1882 roku, pocztówki z początku XX wieku ukazujące relikty murów). Po rozpatrzeniu wniosku Urzędu Miasta Gostynin Delegatura w Płocku WMKZ udzieliła zezwolenia na prowadzenie prac konserwatorskich zgodnie ze złożonym wnioskiem i załączoną dokumentacją (*Projekt budowlany - remont kapitalny kaplicy z basztą i rekonstrukcja obiektów Wzgórza Zamkowego*; autor: *Zakład Projektowania mgr inż. Ryszard Piosik*, 2001 rok - decyzja nr 159 z dnia 01.10.2001 r.). Planowano wykonanie prac ziemnych pod nadzorem archeologicznym, prac konserwatorskich przy dawnej kaplicy i baszcie zamkowej z badaniami na obecność polichromii w dawnej kaplicy. Najbardziej dyskusyjne było przeprowadzenie prac powodujących zmiany w zabytkowym zespole - rozebranie ze względu na stan techniczny obiektów objętych ochroną konserwatorską: dawnej pastorówki, rządówki oraz budynku gospodarczego. Największą ingerencją była tzw. „krytyczna” rekonstrukcja obiektów dawnego wzgórza zamkowego wraz z adaptacją na zespół hotelowo - szkoleniowy z restauracją, kawiarnią i salą muzealną. Prace konserwatorskie i zabezpieczające kaplicy i baszty zamkowej wraz z terenem wzgórza zamkowego oraz fragmentami fundamentów murów obronnych miały miejsce od 2001 roku do 2009 roku¹⁴. W roku 2008 Delegatura w Płocku WMKZ decyzją nr 422 z dnia 16.12.2008 r. udzieliła pozwolenia na dokończenie prac konserwatorskich i restauratorskich rozpoczętych w 2001 roku w dawnej kaplicy i w baszcie zamkowej oraz dokończenie robót budowlanych obiektów wzgórza zamkowego („rekonstrukcja”) według dokumentacji opracowanej w 2001 roku.

Prace te wzbudziły duże kontrowersje zarówno środowisk fachowych, jak i miejscowych regionalistów¹⁵. Nowa budowla zatarł wiele istniejących reliktyw i radykalnie zmieniła odbiór zamku. Powstała nowa budowla, a charakter trwałej ruiny został zatarty.

Zamek w Liwie

Zamek znajduje się we wschodniej części województwa. Jest wpisany do rejestru zabytków decyzją z dnia 17.11.1959 (nr rejestru A-38/204 decyzją Nr 204/59) oraz decyzją nr 1061/2011 z dn. 15.09.2011 r. i objęty jest strefą ochrony konserwatorskiej obserwacji archeologicznej (stanowisko AZP 54-75/45). Zamek powstał w XIV i XV wieku, aby u schyłku okresu

¹⁴ Informacje wg sprawozdań i dokumentacji konserwatorskich znajdującej się w Archiwum Delegatury w Płocku Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie.

¹⁵ P. Nowogórski, *Mit odbudowy zamku w Gostyninie*, „Nasze Korzenie”, T. 5, grudzień 2013, s.14-20.

nowożytnego zostać częściowo rozebranych¹⁶. W tym miejscu zbudowano w 1792 roku dwór, który został później zniszczony i odbudowano go w latach 1957-61. Trwała ruina zamku była zabezpieczana i odbudowywana w latach 1943-44, w 1945 zburzona, a później częściowo rekonstruowana. Zespół zamkowy w Liwie obejmujący pozostałości Domu Wielkiego, wieżę bramną, pozostałości muru kurtynowego oraz kancelarię starostwa.

W 2014 roku na zlecenie Dyrektora Muzeum Zbrojowni na Zamku w Liwie opracowano na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej projekt rewaloryzacji zespołu (*Studium rewaloryzacji zamku w Liwie*, kier. dr Maria Lewicka-Cempa)¹⁷. Obejmuje on projekty koncepcyjne architektoniczno-konserwatorskie naprawy stanu technicznego murów barokowego dworu, rewaloryzację istniejących budynków stanowiących zespół budowli murowych średniowiecznego zamku, odtworzenie zespołu obiektów o charakterze skansenu stanowiącego dopełnienie funkcjonalne i przestrzenne na terenie dawnego przygródka zamkowego oraz studia krajobrazowe wraz z projektem aranżacji szerokiego krajobrazu terenu otaczającego wzgórze z zamkiem i rzeką. Opracowanie to uzgodniono w Delegaturze MWKZ z zaleceniem, aby przy planowaniu dalszych prac zachowywać w maksymalnym stopniu substancję zabytkową podkreślając historyczny charakter zespołu poprzez zastosowanie tradycyjnych materiałów i uwzględnić jego walory architektoniczne, a jednocześnie spełniając współczesne wymogi funkcjonalne. Zaznaczono ponadto, że nad planowanymi pracami należy zapewnić nadzór archeologiczny oraz zastrzeżono sobie prawo do opiniowania dokumentacji projektowej. Ponadto uzgodniono przedłożony przez Wójta Gminy Liw projekt decyzji o warunkach zabudowy dla inwestycji zlokalizowanej w otoczeniu zabytkowego Zamku w Liwie związanej z realizacją projektu parku kulturowo-historycznego przy zamku Książąt Mazowieckich w Liwie (postanowienie Nr 410/Wn/16 z dnia 21-10-2016 r.). Pod koniec tego roku wydano zezwolenie na prowadzenie w/w prac (*Projekt parku kulturowo-historycznego przy zamku Książąt Mazowieckich w Liwie – etap I*, Pracownia Architektoniczna LS PROJEKT ul. Mydlarska 19, 54-079 Wrocław, projektant mgr inż. arch. Łukasz Szleper - decyzja nr 459/DS/16 z dnia 07-12-2016 r.). Prace te uzyskały akceptację Delegatury MWKZ jako próba stworzenia nowej wartości kulturowej łączącej park historyczny, działania konserwatorskie i odtworzenie fragmentów historycznej zabudowy ze współczesnymi funkcjami rekreacyjnymi, kulturalnymi i edukacyjnymi. Podczas realizacji w/w inwestycji przeprowadzone zostały badania archeologiczne. Zakres badań określono w 2017 roku (decyzja nr 262/DS/2017 z dnia 07.07.2017 r.). W tym roku Starosta Węgrowski wydał pozwolenie na prowadzenie prac budowlanych związanych z realizacją Parku kulturowo-historycznego przy zamku Książąt Mazowieckich w Liwie (decyzja Nr 350/2017 z dn. 23-08-2017 r. nr RB.7.40.40.2017 BK). Prace przy realizacji inwestycji rozpoczęły się w dniu 20-10-2017 r., a ich zakończenie planowane jest

¹⁶ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 200-201; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. nauk L. Kajzer, Warszawa 2012, s. 275-276; M. L. Lewicka, *Kulturowe i społeczne wartości mazowieckich zamków w Liwie i Iłży [w:] Zamki w ruinie: zasady postępowania konserwatorskiego*, red. B. Szmygin i P. Molski, Lublin 2012, s. 169-182.

¹⁷ Opis prac według pisemnych sprawozdań i dokumentacji konserwatorskich w Archiwum Delegatury w Siedlcach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie.

na 30-11-2018 r. Udzielono także pozwolenia na prowadzenie badań archeologicznych w formie nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z budową polegających na obserwacji prowadzonych prac ziemnych, bieżącej dokumentacji fotograficznej odkrywanych nawarstwień, dokumentacji rysunkowej obserwowanej substancji zabytkowej, dokumentacji opisowej prowadzonych obserwacji, wykonaniu dokumentacji powykonawczej (decyzja nr 402/DS /17 z dnia 18.10.2017 r.). Ponadto udzielono pozwolenia na prowadzenie wykopaliskowych badań archeologicznych wyprzedzających w/w inwestycję w zakresie m.in. prospekcji z użyciem detektora metali w obrębie badanego obszaru przed odhumusowaniem, kontroli detektorem metali hałd przed zasypaniem wykopów, ręcznej eksploracji metodą stratygraficzną odkrytych historycznych i pradziejowych warstw kulturowych, depozycję warstw zebranych mechanicznie, przebadania warstw kulturowych i wypełniska obiektów poza granicami badanego odcinka wykopu (decyzja nr 402/DS / z 17 dnia 08.11.2017 r.). Obecnie prace są kontynuowane i są one prowadzone są pod stałym nadzorem służb konserwatorskich.

6A

6B

Ryc. 6 A Zamek w Liwie, widok ogólny , stan w 2012 roku, Fot. J. Lewicki

Ryc. 6 B Zamek w Liwie, ekspozycja murów, stan w 2012 roku, Fot. J. Lewicki

Zamek (właściwie willa biskupów płockich) w Broku

Ruiny willi biskupów płockich w Broku często zwanej niesłusznie w literaturze zamkiem są ostatnim przykładem znaczącej ruiny historycznej na Mazowszu¹⁸. Ruiny wraz z najbliższym otoczeniem w promieniu 100 metrów zostały wpisane do rejestru zabytków 17 XI 1959 roku (decyzja nr Kl IV R. 200/59, nr rej. A – 390).

Brok był rezydencją biskupów płockich, którzy wzniesli tu w 1595 roku dwór spalony w 1605 roku. Na tym miejscu w latach 1617-1624 wzniesiono willę biskupa płockiego Henryka Firleja. Była to dwukondygnacyjna budowla na planie wydłużonego prostokąta z dostawioną kaplicą od strony wschodniej. Całość malowniczo usytuowano na wysokiej skarpie nad Bugiem. Wnętrze cechował symetryczny układ pomieszczeń z centralnie umieszczoną sienią. Od północno-wschodniej strony usytuowana była czworoboczna wieża z klatką schodową i tarasem widokowym na szczycie. Willa była letnią rezydencją biskupów płockich do 1822

¹⁸ J. Kazimierski, *Renesansowy pałac w Borku (Historia i problemy rekonstrukcji)* [w:] *Brok i Puszcza Biała: przeszłość – środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, red. nauk. J. Kazimierski, Ciechanów 1989, s.250-263.

roku, a później oddano ją w dzierżawę. Budowlę zniszczył pożar w 1831 roku. W 1880 roku willę przebudowano, aby na przełomie XIX/XX wieku stopniowo rozbierać ją w celu pozyskania cegły, co kontynuowano po obu wojnach światowych. W latach 1955-1957 zabezpieczono wieżę jako ostatni zachowany fragment wili. W latach 80 XX wieku wieża ta stała się własnością prywatną. Kilkakrotnie wysuwano koncepcje odbudowy willi - m. in. ostatnio w 1999 roku¹⁹. W 2002 roku została wydana decyzja o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu w uzgodnieniu z MWKZ, a w 2004 roku uzgodniono decyzję o ustaleniu lokalizacji celu publicznego polegającego na trwałym zagospodarowaniu ruin wraz z instalacjami i urządzeniami technicznymi. Została również opracowana koncepcja rewitalizacji obiektu. Jednak zaplanowane prace nie zostały zrealizowane. Kolejne prace podjęto pod koniec 2018 roku z inicjatywy MWKZ. Obecnie rozpoczęto prace wykopaliskowe finansowane przez MWKZ. Planowane jest usunięcie części roślinności i uczytelnienie ruin willi.

7A

7B

Ryc. 7A Willa biskupów płockich w Broku, pozostałości klatki schodowej, stan w 2017 roku,
Fot. J. Lewicki

Ryc. 7B Willa biskupów płockich w Broku, pozostałości klatki schodowej, stan w 2017 roku,
Fot. J. Lewicki

¹⁹ Informacje wg sprawozdań i dokumentacji konserwatorskich znajdującej się w Archiwum Delegatury w Ostrołęce Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie.

Zamek w Pułtusku i Szydłowcu

Ostatnie wspomniane zamki znajdują się w Pułtusku²⁰ i Szydłowcu²¹. Zespół zamku biskupiego w Pułtusku obejmujący pałac biskupi i most arkadowy wpisany jest do rejestru zabytków decyzją z dn. 20.12.1962 r. (nr rejestru A-106), dodatkowo do rejestru zabytków wpisana jest kaplica zamkowa ob. kościół pw. Św. Marii Magdaleny (decyzja z dn. 14.04.1962 r., nr rejestru A-149) oraz park zamkowy (decyzja z 1.03.1976 r., nr rejestru A-106). Zamek w Szydłowcu wraz z ogrodem zamkowym i fosą, obecnie pełniący funkcję muzeum i domu kultury wpisany jest do rejestru zabytków decyzją z dn. 11.02.1947 (nr rejestru 19/A/47, decyzja z dn. 23.06.1967 r.) oraz decyzją z dn. 18.03.1982 r. (nr rej. 394).

Obydwa zamki zostały całkowicie odbudowane. Zrekonstruowano fragmenty budowli uzupełniając je współczesnymi elementami. Zachowano jednak historyczne sylwety budowli. Zamki pełnią współczesne funkcje - Pułtusk hotelu i centrum konferencyjnego, a Szydłowiec domu kultury i muzeum. Zamek w Szydłowcu był przedmiotem kompleksowych prac remontowych i konserwatorskich, które utrzymały wcześniejszą koncepcję architektoniczną wprowadzając do niej niewielkie zmiany. Zamek w Pułtusku wciąż pełni funkcję centrum konferencyjnego i hotelowego (*Dom Polonii*). W najbliższym czasie konieczny będzie kompleksowy remont zespołu.

8A

8B

Ryc. 8A Zamek w Pułtusku, widok ogólny, stan w 2017 roku, Fot. J. Lewicki

Ryc. 8B Zamek w Pułtusku, widok ogólny, stan w 2017 roku, Fot. J. Lewicki

²⁰ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 265; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. nauk L. Kajzer, Warszawa 2012, s. 408-410.

²¹ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 298-300; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. nauk L. Kajzer, Warszawa 2012, s. 483-487.

9A

9B

Ryc. 9A Zamek w Szydłowcu, widok ogólny, stan przed remontem w 2007 roku, Fot. J. Lewicki

Ryc. 9B Zamek w Szydłowcu, widok ogólny, stan po remoncie w 2017 roku, Fot. J. Lewicki

10A

10B

Ryc. 10A Zamek w Szydłowcu, dziedziniec zamkowy, stan przed remontem w 2007 roku, Fot. J. Lewicki

Ryc. 10B Zamek w Szydłowcu, dziedziniec zamkowy, stan po remoncie w 2017 roku, Fot. J. Lewicki

Konserwacja zamków mazowieckich - jej błędy i słabości

Wzmiankowane zamki były one nie tylko reprezentacyjnymi budowlami, ale także ośrodkami administracyjnymi. Utrata pierwotnej funkcji zamków doprowadziła do ich zupełnego zniszczenia. Pierwsze poważne prace konserwatorskie omawianych ruin zamków przeprowadzono jeszcze przed I wojną światową. Wykonana konserwacja ruin zatrzymała proces ich niszczenia, jednak wymagały one dalszej stałej opieki. Kolejne kompleksowe prace badawcze i konserwatorskie zamków podjęto w połowie XX wieku. Wówczas nie tylko dokładnie rozpoznano stan budowli i przeanalizowano ich architekturę, ale także wysunięto szereg postulatów konserwatorskich. Wykonano wtedy najszersze prace konserwatorskie, które z przerwami trwają do chwili obecnej. Często też podejmowano kompleksową konserwację, a prowadzący wcześniej badania byli autorami częściowo zrealizowanych projektów konserwacji ruin (np. Stanisław Medeksza w Ilży), które z przerwami prowadzono do schyłku lat 80. Przeprowadzone wówczas prace nie zatrzymały jednak procesu niszczenia. Pogarszający

się stan zamków był przyczyną dalszych zabiegów konserwatorskich. Niejednokrotnie obecnie realizowane prace zdecydowały o obecnej formie ruin lub odbudowanych zamków.

Większość wykonanych prac odbiega od zasad angielskiej szkoły konserwacji ruin. Zastosowanie czystych zasad angielskiej szkoły konserwacji ruin było stosowane sporadycznie (Iłża, częściowo Czernichów, Brok). Było to efektem wypracowania własnych lokalnych rozwiązań, a nie wzorowania się na angielskich przykładach. Częściej stosowano częściową odbudowę zniszczonych zamków (Liw), odbudowę z elementami współczesnymi (Ciechanów, Pułtusk) lub całkowicie swobodną odbudowę (Gostynin), co spowodowało utratę autentyczności zamków lub ich ruin. Wyraźną tendencją spotykaną na Mazowszu były i są swobodne odbudowy zamków. Jednak największym mankamentem wykonanych prac są widoczne uzupełnienia murów zamków nowym materiałem o odmiennym kolorze i fakturze - w największym stopniu dotyczy to murów zamku w Czernichowie uzupełnionych różniącą się cegłą, dotyczy to także pozostałych zamków.

Wobec pogarszającego się stanu zamków konieczne wydaje się powtórne wzmocnienie konstrukcyjne niektórych fragmentów ruin, jednak prace te wymagają wcześniejszego dokładnego określenia ich aktualnego stanu i szczegółowych projektów technicznych. Prawie wszystkie wymagają znacznych napraw murów i wzmocnienia podłoża. Poważnym problem stały się przekształcenia własnościowe w latach 90 XX wieku, co znacznie utrudnia przeprowadzenie prac konserwatorskich dotowanych z funduszy państwowych lub ochronę otoczenia budowli. Także rosnący ruch turystyczny powoduje szybką destrukcję założeń.

W wypadku niektórych zamków konieczne jest też znaczne przerzedzenie i usunięcie części roślinności porastającej ruiny (Iłża). Przyczynia się ona do zmniejszenia ich czytelności oraz korzeniami rozsada fragmenty murów znajdujące się pod ziemią. Wszystkie korekty roślinności wymagają kompleksowego projektu, a nowo uformowana zieleń powinna być utrzymywana w jednolitym stanie. Przeciwnieństwem jest zupełne pozbawienie zamków roślinności, a nawet zniszczenie trawy porastającej ruiny (Czernichów, Ciechanów). Bardzo cenną inicjatywą jest odgruzowywanie i zagospodarowywanie piwnic zamkowych (Ciechanów, Iłża, Brok), które mogą być wykorzystane na cele ekspozycyjne lub turystyczne.

Ochrona wymienionych siedzib winna polegać nie tylko na ich konserwacji i bieżących pracach remontowych, ale także na promocji i aktywizacji turystycznej ruin. Niezbędne jest uczynienie i utwardzenie szlaków turystycznych na obszarze przylegającym do ruin zamków oraz ukierunkowanie zwiedzania przy pomocy barier, co niewątpliwie chroniłoby ruiny przed nadmiernym ruchem turystycznym. Wiąże się z tym wykonanie kompleksowego projektu ścieżek turystycznych. Ich częścią winno być ustawienie tablic informujących o poszczególnych fragmentach ruin, na których graficznie zostałyby przedstawione rysunki prezentujące ich stan obecny oraz pierwotny wygląd i funkcjonowanie.

Wzmiankowane zamki są najważniejszymi atrakcjami turystycznym na otaczającym je obszarze. Dlatego też wszystkie przygotowywane plany gminne i wojewódzkie przewidują nie tylko aktywizację turystyczną otaczającego terenu, ale wprowadzenie niezbędnej towarzyszącej infrastruktury. Także ostatnie lata wymusiły znaczne podniesienie standardu usług turystycznych. W sąsiedztwie zamków będą musiały powstać nie tylko ścieżki edukacyjne, ale

i odpowiednia baza gastronomiczna i hotelowa, co wiąże się z dodatkowymi zagrożeniami dla otoczenia zamków.

Losy zaprezentowanych założeń są odzwierciedleniem przemian dokonujących się w wielu innych zamkach. Ich obecny stan jest analogiczny do problemów pozostałych założeń obronnych. Dotyczy to także zamierzeń lokalnych władz dotyczących aktywizacji turystycznej i odbudowy założeń obronnych. Prowadzi ona do tworzenia nowych budowli o dyskusyjnej formie. Natomiast jeden element w wypadku zachowanych ruin jest szczególnie niepokojący. Obecnie w społecznym odbiorze zamki te stały się „znakami zabytków”, a lokalne samorzady i użytkowników interesuje obecnie możliwie najbardziej efektowna ich forma. Nie ma to żadnego związku ze stopniem zachowania autentycznej substancji i ze stanem wiedzy na temat zabytków. I niestety wszystko wskazuje na to, że ta tendencja będzie się pogłębiać.